

Fuat Sezgin'e Göre İslâm'ın "Yaratıcı Çağ" Kavramı

Mustafa DEMİRCİ*

ÖZ

İslâm medeniyetinin ve bilimlerinin gerilemesinin sebepleri hususundaki tartışmalar uzun yıllardır süre gelmektedir. Çoğunluğunu müsteşriklerin oluşturduğu bilim adamları Avrupa'nın birçok ülkesinde bu konuyla ilgili çalışmalar yapmaktadırlar. Fakat genel olarak İslâm bilimlerinin gerilemesinin sebeplerini Avrupa-merkezci bir bakış açısıyla ele almaktadırlar. Dolayısıyla bu durum bazı Müslüman bilim adamlarının itirazlarına neden olmaktadır. Prof. Dr. Fuat Sezgin de bu konu ile ilgili kafa yormuş bir bilim tarihçisidir. Sezgin, batılı araştırmacıların aksine İslâm bilimlerinin gerilemediğini sadece duraksadığını iddia etmektedir. Bu iddiasını da çeşitli argümanlarla kuvvetlendirmektedir. Yaratıcı Çağ adını vererek kavramsallaştırdığı İslâm bilimlerinin gelişim sürecini uzun dönemlere ayırmaktadır. Sezgin'e göre her dönemin kendine ait karakteristik özellikleri vardır. Bunları tam anlamadan İslâm medeniyeti ve bilimlerinin gerilemesini etkileyen faktörleri ortaya çıkarmak ve bunu doğru yorumlamak mümkün değildir.

Sezgin'in yaratıcı çağ olarak belirttiği dönem genel anlamıyla VIII-XVII. yüzyılları kapsamaktadır. Batılı birçok bilim adamı İslâm medeniyetinin altın çağı olarak VIII-X. yüzyılları göstermektedirler. Onlara göre sadece bu iki asır İslâm medeniyetinin bilim alanında en zirvede olduğu dönemdir. Sezgin buna itiraz edip, Rönesans kavramına da karşı çıkmaktadır. İslâm medeniyetinin gerilediğinin düşünüldüğü dönemde Müslümanların haritacılık ve kartoğrafyada Batı'dan çok daha üstün olduklarını savunmaktadır. Müslümanlar yaratıcı çağda her yüzyılın kendine özgü ilimleriyle ön plandadırlar. Mesela Hicri I. asır Arap gramerinde Hicri II. asırda kimya ve simyada Müslümanlar ileri bir seviyededirler. Sezgin, hazırladığı Müslüman âlimleri ve bunların eserlerinin katalogunu içeren *Geschichte des Arabischen Schrifttums* isimli on yedi ciltlik külliyyatıyla İslâm medeniyetinin bilim tarihindeki yerini göstermeyi başarmıştır.

Bu çalışma, Sezgin'in İslâm bilimlerinin gerilemesinin nedenleri üzerine olan düşüncelerini ve yine bizzat kendine ait olan yaratıcı çağ kavramının içeriğini konu edinmektedir. Çalışmada genel olarak Sezgin'in İslâm medeniyetinin ve bilimlerinin gelişimini ele alışı ve bu sürecin duraksamasına neden olan olguları yorumlamadaki özgünlüğünün ortaya konulması amaçlanmaktadır. Makalenin hazırlanmasında medeniyet ve bilim tarihi ile ilgili klasikleşmiş görüşleri ihtiva eden eserlerden, medeniyet tarihçisi bilim adamlarının çalışmalarından ve Sezgin'in muhtelif zamanlarda bilim tarihi üzerine verdiği konferanslar ve söyleşilerden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fuat Sezgin, Yaratıcı Çağ, Bilim ve Teknik, Medeniyet

According to Fuat Sezgin, the concept of the "Creative Age" of Islam

ABSTRACT

The debate over the reasons for the decline of the Islamic civilization and sciences has been going on for many years. The scientists, the majority of whom are orientalist, have been doing studies on this topic in many countries of Europe. However in general, the reasons for the decline of the Islamic sciences are addressed from a European-centric perspective. Therefore, this situation causes objections of some Muslim scholars. Prof. Dr. Fuat Sezgin is a historian of science who has pondered on this subject. Sezgin claims that, unlike Western researchers, the Islamic sciences do not decline but simply stagnate. He reinforces this claim with various arguments. He divides the development process of the Islamic sciences into long periods, which he conceptualizes by giving the name the Creative Age. According to Sezgin, each period has its own characteristic features. It is not possible to reveal and interpret the factors affecting the decline of the Islamic civilization and sciences without understanding them fully.

The period that Sezgin describes as the Creative Age covers the VIII-XVII centuries in general. Many Western scientists consider that the Golden Age of the Islamic Civilization is VIII-X centuries. According to them, only these two centuries are the peak period of the Islamic civilization in the field of science. Sezgin objects to this and opposes the concept of Renaissance. He argues that Muslims were far superior to the West in mapping and cartography during the period when the Islamic civilization was thought to have declined. In the creative age, Muslims are at the forefront with the unique sciences of each century. For Example, Muslims were at an advanced level in Arabic grammar in the first century AH and in chemistry and alchemy in the second century AH. Sezgin managed to show the place of the Islamic civilization in the history of sciences with his seventeen volume collection, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, which included a catalogue of Muslim scholars and their works.

This study focuses on Sezgin's thoughts on the reasons of the decline of the Islamic sciences and also the content of his own concept of creative age. In this study, in general, Sezgin's approach to the development of the Islamic Civilization and sciences and his originality in interpreting the facts that cause this process to stagnate is aimed. In the preparation of the article, the works

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, orcid no: 0000-0001-9056-2389, mustdemirci@hotmail.com
Makalenin Gönderim Tarihi: 18.12.2019; Makalenin Kabul Tarihi: 26.12.2019

containing the classical views on the history of civilization and science, the works of the historians of civilization and Sezgin's lectures and interviews on the history of science have also been used.

Keywords: Fuat Sezgin, the Creative Age, Science and Technique, Civilization

1. Giriş

Fuat Sezgin değişik vesilelerle İslâm biliminin gerilemesi konusunda batılı bilim adamlarının açmazlarına dikkat çeker. Alanında son derece yetkin uzmanların bile İslâm bilimler tarihi ile ilgili "*bir bütün olarak kapsamlı bir bakışı yoktur*" görüşündedir. Genel olarak şimdiye kadar İslâm biliminin niçin gerilediği konusu XIX. yüzyıldan bu yana Avrupa'da tartışıla gelmiştir. Ancak bu süreçte hiç kimse dünya tarihinde 800-1000 yıl gibi belki de en uzun süreli bir bilimsel gelişme dönemine tekabül eden bu ilmi geleneğin nasıl ortaya çıktığı ve geliştiği konusuna yoğunlaşmamış, ya da bu boyut hafif geçiştirilmiştir. Sezgin de kendisi bu noktayı uzun süre ihmal ettiğini, kaçırdığını; ancak son dönemlerde bu meselenin zihninde ağırlık kazanmaya başladığını itiraf eder. Dolayısıyla Sezgin'in İslâm bilim tarihi ile ilgili görüşlerini ve ömrünün sonlarına doğru bir problematik olarak ele aldığı bu gerileme açmazını incelemek İslâm bilimlerinin geleceği ile ilgili daha müspet çıkarımlarda bulunmayı da kolaylaştıracaktır.

2. İslâm Bilimlerinin Gerilemesi Tartışmaları ve Gerilemeci Paradigmaya Eleştirisi

Konuya girmeden önce niçin özellikle Avrupalı bilginler tarafından İslâm bilimini ele alırken "gerileme" problemi ile başlandığının cevaplanması lazımdır. Sezgin değişik vesilelerle İslâm biliminin gerilemesi konusunda batılı bilim adamlarının açmazlarına dikkat çeker. Sadece bu problemi tartışmak ve yanıtlamak için 1956 yılında Bordeaux'da bir sempozyum ve yine aynı yıl Frankfurt'ta konuya ilişkin, yine ağırlıklı olarak bu meseleyi merkeze alan bir seminer düzenlendi.* Bizi burada ilgilendiren fenomen, her iki toplantıda da çok sayıda arabist ve bilim tarihçisi tarafından "déclin culturel", "décadence", "ankylose", "Kulturverfall" ve "Kulturzerfall" [kültürel çöküş, çözümlüş] kavramları altında işlenmiş olmasıdır. Kendi çalışma alanlarında "dekadans"ın [gerilemenin] veya çöküşün sebebini bulmaya çalışan, çok dikkatli ve temkinli bir tutumla bunları açıklamayı amaçlayan farklı disiplin temsilcilerinin orijinal fikirlerle dolu katkılarıyla burada karşılaşyoruz. Ancak bu kadar çok ve birbirinden bu kadar farklı açıklamaların yapılmış olması, bir okuyucuyu, özellikle konunun yabancı olan bir okuyucuyu çok derin bir şaşkınlığa düşürebilir.

Sezgin burada sunulan tebliğler ile ilgili üç temel eleştiri yapar:

1) Konuşmacılar genel olarak illet/sebeup ile araz/ilintiyi bir birine karıştırdıklarından, ileri sürdükleri sebepler, gerçek sebep değil, arizi sebeplerdir.

2) İslâm bilimlerinin, genel bilimler tarihindeki yeri henüz tam olarak belirlenmiş değildir. Bu yüzden bu tarih için hüküm vermek her zaman yanıltıcı olabilmektedir.

3) İlimler tarihinde "*yanlış Rönesans tarihi*" vardır. Herkesin kafasında bu tarif mevcuttur: Yunanlılar ilimleri kurmuş, aradan asırlar geçmiş, XVI. yüzyıl sonlarında Avrupalılar yavaş yavaş bu ilimleri elde etmiş ve geliştirmeye başlamıştır. Peki! Bu ilimler Avrupalıların eline nasıl geçmiş, hangi coğrafyadan geçmiş, hangi muhteva ile geçmiştir. Bunları uzun zaman Avrupalılara unutturdular. İlimler tarihi kitaplarında da bu hakikati görmezden geldiler. Bu Rönesans anlayışını felsefe tarihçisi Fransız Etienne Gilson (ö. 1978) 1955'te yazdığı kitabında "*profesörler rönesans*" diye alaya alıyor. Demek istiyor ki, bir kaç profesör bir gece toplantısında böyle asılsız bir düşünceye geldiler. Bunları tekrarladılar, tekrarladılar, ta ki kendilerini de inandırıcaya kadar bunlarla meşgul oldular (Sezgin, 2016; 19).

XIX. yüzyıldan itibaren yapılan bir literatür taraması, düşünüş teorisinin genel akademide tercih edilen paradigma haline geldiğini göstermektedir. 1883 yılında, İbn Haldun (ö. 1406)'un *Mukaddime*'sinin Fransızca tercümesinden yirmi bir yıl sonra, Joseph Ernest Rénan (ö. 1892), İslâm biliminin katkılarını, İslâm'a daha fazla önem vermesine rağmen, ırkçı faktörler nedeniyle "altın çağından sonra" reddettiğini açıkladı. Voltaire (ö. 1778)'den gelen fikri ödünç alan Rénan, oryantal aklın rasyonel düşünce ve felsefeden yoksun olduğunu ve Müslüman dünyasında bilimin ve öğrenmenin gelişimini engellemekten sorumlu

* Bu konuyla ilgili Avrupa'da iki mühim ilmi toplantı yapıldı. Bunlardan ilki Fransa'da yapıldı: Classicisme et Déclin Culturel Dans l'Histoire de l'Islam. Actes du Symposium International d'Histoire de la Civilisation Musulmane Bordeaux, France 25-29 Juin 1956, organisé par R. Brunschvig et G.E. von Grunebaum, Paris, 1957. İkinci bütün medeniyetlerdeki kültürel çöküşü karşılaştırmalı inceleyen bir toplantı idi: Klassizismus und Kulturverfall. Vorträge, ed. G.E. von Grunebaum und Willy Hartner, Frankfurt 1960.

olduğunu belirterek özcü ve şöven bir yaklaşım sergiler. Max Weber (ö. 1920) üstad-ı azamı Voltaire'in söylediklerini adeta papağan gibi yüz yıl sonra aynen tekrar ederek İslâm'ın bilimi reddettiğini ileri sürüyor, "...çünkü Araplar, üstün kolektif bir akla sahip olan Avrupalılardan daha az akıllı oldukları için: "Avrupalılar genetik olarak nispeten daha büyük miktarlarda rasyonelliğe sahipler..." demektir (Saliba, 1998; 84; Hoodbhoy, 1992; 2).

İslâm biliminin gerileyiş ve düşüş tezi XX. yüzyılın biraz daha az saçma açıklamasıyla devam etti. Örneğin, 1929'da Sir William Cecil Dampier (ö. 1952), XI. yüzyılın sonlarına doğru Müslümanların öğrenmeyi reddettiğini ve bundan sonra da bilimin esas olarak Avrupa faaliyeti olduğunu belirtti. 1932'de Max Meyerhof (ö. 1945), İslâm bilimlerinin el-Gazzâlî (ö. 1111)'nin çalışmaları nedeniyle 1100'den sonra gerilediğini ileri sürmektedir (Meyerhof, 1931; 337).

Bununla ilgili olarak Sezgin, hocası olan müsteşrik Helmut Ritter (ö. 1971)'in İslâm medeniyetinin donuklaşması hakkında ortaya koyduğu yorumlardan birisini aktarır. Ritter önce sorgulama yapar: "Müslüman bilginin görevi nedir? Görevi, hocalarının kendisine öğrettiğini gelen nesle en doğru ve en sadık biçimde aktarmaktır. Bizde bu görev nedir? Edebiyat fakültelerinden birinde hocalar kurulu felsefe kürsüsü için bir aday seçmek isteyince, bu kurul meşhur Alman filozoflarından birinin öğrencisinin buraya seçilmesini, o öğrencinin hocasına kıyasla felsefeye yeni bir şey getirmede delil göstererek reddetti. Çünkü onlar, mutlak anlamda yeni ve ilgi çekici bir şey ortaya koyan bir arkadaş bulmak istemiyorlardı. Fakültenin bu tutumu esasında şu düşünceye bağlıdır: Nihâî, sâbit bir gerçek yoktur. Belki de bu filozofun nihâî bir gerçeğe ulaştığı ihtimali zihinlerine doğmuyordu. Modern çağın bakikat kavramı, ilkesel olarak yükselme eğilimidir, sürekli olarak bilinenin üstüne yükselmektedir. İslâmî ortodokslukta bu kavram sâbit, nihâî ve yerleşmiş durumdadır. Batı dünyasında sürekli zihni dalgalanma vardır, Doğu'da ise, Goethe'nin bazen arzû ettiğini söylediği, Doğu'ya hâs, alışlagelen sükûnet hüküm sürmektedir. Doğu akılcılığının değişmemesi gözlerimize donuk olarak görünmektedir. Ancak İslâmî ortodoksluk yeni çıkan şeyleri içinde şüphe ve korkuya mucip bir bid'at görmektedir. İslâmî ortodoksluk bir dönemi, eski ideal örneğe göre değiştiği için, dağılmış, çökmüş olarak telakki etmektedir."

Sezgin'e göre müsteşriklerin bir kısmı büyük bir insafla bu tarife karşı çıkmış, ancak yanlış malumatlar, düşünceler o kadar derine inmiştir ki bunların kolay kolay tashihi mümkün değildir. Modern zamanlarda "Euro-centrism" olarak adlandırılan bu durum, bilimsel bir gerçekliği bile sorgulanmadan kabul edilmiş bir bilinçaltı tortusuna dönüşmüş durumdadır. Edward Said bu duruma "Örtük Oryantalizm" tabirini uygun görür. (Said, 2001, 213 vd.) Rönesans'tan beri devam edip gelen bu yargıları değiştirmek hiç de kolay bir iş değildir; bu iş bir neslin değil, birkaç neslin işidir. Avrupa-merkezci paradigmanın alternatifini geliştirmek ve İslâm bilimini hak ettiği yere koyabilmek için uzun süreli, çok şuurulu bir şekilde bir programın yürütülmesi lazım. Her şeyden önce İslâm dünyasının bu çalışmalara yoğun olarak katılması gerekir. Açıkçası İslâm dünyası bile bu yanlış düşüncelerin o kadar içinde ki birçok kişiye İslâm biliminin başarıları anlatınca şaşırıp kalıyorlar. Yani işin ilginç tarafı Müslümanların tarihte ne kadar büyük yerleri olduğuna önce Müslümanları inandırmak gerekmektedir. Bu da işimizin ne kadar zor olduğunu gösteriyor. Bu durumu Müslümanlara kabul ettirmek, Avrupalılara kabul ettirmekten daha zor bir hal almıştır.

3. İslâm Biliminin Gelişimi

Sezgin, İslâm bilimi konusunun Batı'da daima bir gerileme problemi ekseninde ele alındığını, bunun da yukarıda bahsettiğimiz Batı'nın tarihte daima ilerleme içinde olduğu, Doğu'nun ise daima durağan olduğu Avrupa-merkezci tekrarın ürünü olduğuna dikkat çekerek kendisinin bile uzun yıllar sürekli gerileme paradigmaya teslim olduğunu itiraf eder. Ömrünün ancak son dönemlerinde İslâm biliminin nasıl ve hangi dinamiklere bağlı geliştiğini sormaya ve cevabın bulmaya çalıştığını, bu konuda çok geç kaldığını itiraf eder. Sezgin, gerek kitaplarında, gerekse değişik dönemlerde yazdığı makalelerde, İslâm bilimlerinin teşekkülünü buna bağlı olarak da İslâm medeniyetinin şekillenmesini üç aşamada ele alır. Buna göre:

1) Hicrî birinci yüzyıl "*el-abz*" yani **alma çağıdır** (Sezgin, 2017; 102). Müslümanlar fetihler vasıtasıyla eski dünyanın özellikle de Bizans ve Sâsânîlerin birçok kadim bilim ve kültür merkezlerini ele geçirdiler ve bu sayede Yunan bilimleri ile ilk defa karşılaştılar. Yani yabancı kültürleri tanımanın yoluna çok erken ve evrensel bir karakterde girdiler. Sezgin, Müslümanların Doğu Akdeniz havzası ve Sâsânî mirasının İslâm tarafından kabullenildiğini ve bu kültürlerin sahiplerinin hoca olarak kabul edildiğini düşünür (Sezgin, 2017; 38).

2) Bununla ilişkili olarak da ikinci aşama "*et-temessül*" yani **özümseme safhası** gerçekleşti. Emevî ve Abbâsî halifelerinin destekleri ile Yunanca, Süryanice ve Farsçadan tercüme yapıldı. Aynı yüzyılın

sonunda, Müslümanların okuma yazma oranı çağın hiçbir yeriyle ölçülemeyecek boyuta ulaştı. *Siddihanta*'nın tercümesiyle İslâm kültür dünyasında bilimsel astronomi başlamış oldu. Sıfır rakamı ve çeşitli trigonometrik elemanlar İslâm kültürüne intikal etti. Bu tercümeden 50 yıl sonra ilk aritmetik kitabı yazıldı. Ptoleme'nin *Almagest*i ile Oklid'in *Geometri*'si Arapça'ya çevrildi. *Almagest*'nin çevirisi beğenilmediği için tekrar çevirisi yapıldı. Çünkü artık Müslümanlar astronomide kısa bir sürede belli bir safhaya ulaşmışlardı, ilk çevirinin terminolojik yetersizliğini fark etmişlerdi.

3) Bu faaliyetlerden sonra artık üçüncü asırla birlikte şerh ve tenkit dönemine geçilerek kısa süre içerisinde VIII. yüzyılın ikinci yarısında "el atâ ve'l-ibda" yani **yaratıcılık safhası** başladı. Makalemizin de esas konusunu teşkil eden yaratıcılık safhası adını verdiği bu çağ VIII. yüzyıldan başlar, tartışmasız XVI. yüzyıla kadar sekiz yüz yıl boyunca devam eder. Batılılar İslâm biliminin dünya tarihinde bu kadar uzun süreli yaratıcı bir üstünlük ile devam ettiği gerçeğini itina ile görmezden gelirler. Onlara göre İslâm bilimi daha XI. yüzyılda el-Gazzâlî ile tıkanmıştır. En insafli batılı bile bu sürecin XIII. yüzyılda başladığı kanaatinde. Şayet aksini dile getirselerseler, yani İslâm biliminin XVI. yüzyıla kadar devam ettiği gerçeğini kabul etseler, Rönesans'tan beri tekrar edegeldikleri "Avrupa mucizesi ve üstünlüğü" fikri çökecektir. Hâlbuki İslâm bilim ve teknolojisinin Avrupa'ya geçişi bile 500 yıllık bir süreçte olmuştur ve Avrupa en erken XVII. yüzyıl itibarıyla İslâm dünyasının önüne geçebilmiştir (Sezgin, 2017; 38-40).

Müslüman âlimler yaratıcılık çağının erken dönemlerinde astronomi, simya, matematik, coğrafya ve kartoğrafya gibi bilimlerde ciddi keşifler bulunmuşlardır. Özellikle de XV. yüzyıldan itibaren dünyada büyük Müslüman imparatorlukların (Osmanlılar, Safevîler, Babürlüler, Çağataylar) kurulmasına paralel olarak beşeri coğrafya ve kartoğrafya ile ilgili başarılı çalışmalar yapmışlardır. XIII. yüzyılda sonra İslâm bilginleri, kendilerinden önce ortaya konulmuş olan disiplinleri olabildiğince sistemleştirmişler hatta yeni yöntemler geliştirmişlerdir. Bu asırlarda XIII. yüzyılda Merâğa'da, XIV. yüzyılda Semerkand, XV. yüzyılda İstanbul ve İslâm coğrafyasının muhtelif yerlerinde önemli rasathaneler kurulmuştur. Nasîreddin Tûsî (ö. 1274), Gıyâsüddîn Cemşîd el-Kâşî (ö. 1429), Uluğ Bey (ö. 1449), Ali Kuşçu (ö. 1474), Kadızâde-i Rûmî (ö. 1440), Pîrî Reis (ö. 1553), Takiyüddin er-Râsîd (ö. 1585) gibi önemli bilginler bilime ve insanlığa hizmet etmişlerdir. Bu dönemde birçok astronomi aleti yapılmış, her alanda olduğu gibi optik, tıp ve coğrafyada da önemli gelişmeler olmuş, önemli haritalar çizilmiştir (Sezgin, 2008; I, 2-80).

Yaratıcılık çağının bilim tarihinde sönük kalması, İslâm bilim ve teknolojilerinin Avrupa'ya geçişi ile ilgilidir. Endülüs'ün kaybedilmesi üzerine Doğu-Batı kültür akışı İtalya üzerinden gerçekleşmeye başlamıştır. Müslümanların çevirilerini ve eserlerini batı dillerine aktaran kişiler müellif olarak ya kendi isimlerini ya da Antik Yunan filozoflarının adlarını yazmışlardır. Dolayısıyla Müslümanların katkısı ya ortadan kaldırılmış ya da tahrif edilmiştir. Bunun ön güzel örneğini İbn Sina (ö. 1037)'nin Avicenna, İbn Rüşd (ö. 1198)'ün Averroes olarak aslı ile hiç alakasız Latince isimlere dönüştürülmesinde görürüz.

Doğu Akdeniz'in mirasından beslenen İslâm kültür havzası VIII. yüzyılda kimyanın kurucusu olan Câbir b. Hayyân (ö. 697)'i ortaya çıkardı. Câbir, zamanla bütün doğa bilimleri ile ilgilendi ve aynı yüzyılda insanın yaratma eylemi ile ilgili teorik çalışmalar yaptı. Mizanu'l-hikme (hikmet/felsefe terazisi) adlı eserinde insan duygularını ve evrende mutlak bir denge ve ahenk olduğunu ölçen *ilmü'l-mizân*'ı geliştirdi. Aynı yüzyılda Sîbeveyhi (ö. 796) filoloji ilmini yükselten bir âlim idi ve bu ilim inanılmaz bir düzeye ulaşmıştı. Onun *el-Kitâb* ismini taşıyan hacimli Arapça gramer çalışmasıyla XI. yüzyılda filoloji bir bilim olarak İslâm kültüründe yerini alıyordu. Abbâsî halifesi Me'mûn (813-833)'ün Beytü'l-Hikme'yi kurması ve astronomi ve yüzey ölçümleri için çok sayıda bilgini istihdam etmesiyle IX. yüzyıl İslâm kültürünün altın çağı haline geldi (Sezgin, 2017; 14-15). Öyle ki Beytü'l-Hikme'de yapılan tercüme ve bu tercümelemlerin oluşturduğu prime materia sayesinde İslâm biliminin çok erken sayılacak bir dönemde (VIII. yüzyıl) yaratıcı bilginlerin yetiştiği görülmektedir (bkz. Demirci, 1996). İslâm bilimleri alanında miladi sekizinci yüzyılda başlayan bu ilmî hareket, XIII-XVI. yüzyıllarda her alanda çok yüksek bir seviyeye ulaştı (Sezgin, 2017; 19). Bu yüzden Sezgin, İslâm bilimlerinin sadece altın çağ olarak IX. yüzyıla hapsedilmesine ve uyduruk iddia olarak gördüğü Rönesans kavramına şiddetle karşı çıkar. Sezgin'e göre bilim tarihinde görmezden gelinen iki husus vardır.

Birincisi, Avrupa'da XVII. yüzyıla kadar kaynak anma olgusunun olmamasıdır. Hâlbuki Müslüman âlimlerin ve İslâm bilimlerinin en temel prensibi kaynakların sistemli bir şekilde gösterilmesi ve geçmiş kuşakların emeklerinin anılmasıdır (Sezgin, 2017; 20,37,40). Bunun sebebi, Avrupa kültürünün kendini

merkeze alarak diğer kültürleri araçsallaştıran ve önemsizleştiren Euro-centrism dediğimiz ben-merkezci şovenist mantığıdır. Bu anlayışa göre aslolan Avrupa dışı kültürler ve medeniyetleri küçükmek ve görünmez hal getirmektir. Arnold Toynbee (ö. 1975) bu durumu “*ben merkezci yanılısama*” olarak kavramsallaştırır. Bütün bir insanlık tarihini Batı medeniyetinin tarihi akış seyrine bağlayan bu bakış açısı temelde üç kaynağa indirgenebilir: ben-merkezci yanılısama, değişmeyen Doğu yanılısaması ve düz bir çizgi üzerinde seyreden ilerleme yanılısaması (Toynbee, 1965; I, 55).

Hâlbuki İslâm kültürünün zaman ve tarih okuması ise “ezeli hikmet” Yunanca adıyla “sofia perennis” prensibi üzerine oturur. Bu anlayışa göre bilimin gelişimi insanlığın uzun, yorucu, ama ortak çabasının bir ürünüdür. Bu yüzden IX. yüzyılda da Ebû Yûsuf Ya’kûb İshak el-Kindî (ö. 866) *İlk Felsefe* adlı eserinin ön sözünde Aristo’nun “geçmişe şükran borçluyuz. Onlar bilgi ve tecrübelerini kaydederek bize ulaşmasını sağladılar. Şayet geçmişin birikimi olmasaydı şimdi biz onların yaptıkları ile uğraşmak zorunda kalacaktık...” ifadesini nakletmiştir. Nitekim Müslüman bilim adamları, bilgiyi ve bilimi aldıkları kişileri tazimle, hürmetle yâd etmişler, sözgelimi Sokrates’e ‘üstad’, Eflatun’a ‘Eflatun-i İlahî’, Aristo’ya ‘Muallim-i Evvel’, Galen için ise ‘Fazilet sahibi’ demişlerdir.

İkincisi ise ekol disiplinine bağlı olunmasıdır. Müslümanlar dersleri hocalarından sağlam bir şekilde öğrenirken, Avrupalılar geç zamanlara kadar sadece kitaplardan faydalanarak öğrendiler (Sezgin, 2017; 21).

4. Fuat Sezgin’e Göre İslâm medeniyetinde Bilimsel Gelişmenin Dinamikleri

Sezgin’in bu probleme ilişkin temel sorusu şudur: İslâm medeniyetini donuklaşmaya götüren sebepler nelerdir? Eğer Müslümanlar bilim tarihinde o denli ileri gitmiş idilerse, niçin bugün bu derece geri kalmış bulunuyorlar? Sezgin, bu ve benzeri soruların niçin ortaya çıktığı ve soruyu soranların kafasındaki derin problemleri anlamaya çalışır. Din ile ilim arasındaki ilişkilere, Batı’nın bilimde açık ara ileri gitmesinin yarattığı aşağılık kompleksini ve dinin geri bırakacağı gibi inançlara dikkat çeker. Konuya girmeden modern çağın yaklaşımlarını da iyice tetkik etmek gerektiğini söyler.

Sezgin, bilimin gelişmesinde dinin olumsuz değil, tam aksine olumlu bir etki yaptığını, Yahudi bilim adamı Franz Rosenthal (ö. 2003)’dan bir aktarmayla destekler; “*Belki de kapsamı hızla genişleyen çeviri faaliyetlerini temellendirmek için Müslümanlara tıp, kimya gibi pozitif bilimlerle tanışmayı çekici gösteren ne pratik faydacılık ne de felsefi teolojik sorunlarla uğraşmalarına sebep olan teorik faydacılık yeterli olabilirdi. Eğer İslâm dini başlangıçtan itibaren bilim rolünü dinin bütün bir insan hayatının asıl itici gücü olarak öne sürmemiş olsaydı. Bilim İslâm’da böylesine merkezi bir konuma yerleştirilmiş, neredeyse dini bir saygı görmemiş olmasaydı muhtemelen çeviri faaliyeti olduğundan daha az bilimsel, daha az sürükleyici ve daha ziyade yaşamak için zaruri olanı almaya bilinenden farklı bir şekilde sınırlanmış olarak kalırdı.*”

Sezgin bu problemi anlamak ve çözmek için öncelikle “*Belli bir vakitte zayıflamaya veya yok olmaya başlayan yapıcı ve yaratıcı unsurları ve zaman içinde İslâm toplumunda gelişmeyi yavaşlatan ve onu donmaya götüren yıkıcı ve geri bırakıcı unsurları tüm açıklığıyla tanıyabilmemiz için, İslâmî Arap ilimleri tarihini kapsamlı, doğru tasvir ettikten sonra ancak doğru yorum mümkün*” olacağını düşünür. Bunun için de İslâm bilimleri tarihinin kısa bir tarihini bilmenin zorunluluğuna işaret eder. Çünkü bir ilmi geleneğin niçin gerilediğini anlamak için öncelikle onun “*nasıl geliştiğini, gelişim aşamalarını, içinden geçtiği devirleri ortaya koymak*” gerekir. İşin daha ilginç, şimdiye değin İslâm biliminin hangi devirlerden geçtiğini ve bu devirleri karakteristik özellikleri ile ortaya koyan bir çalışma da yapılmadı. İslâm bilim tarihi çalışmalarında umumiyetle İslâm biliminin gerilemesi problemi gündeme gelmiş, çok az insan bu büyük ve sekiz asır devam eden ilmî geleneğin nasıl ortaya çıktığını, nasıl geliştiğini ve sekiz asır nasıl devam ettiğini sorgulamamıştır. Sezgin kendisi de bu noktayı uzun süre ihmal ettiğini itiraf ederek şöyle der: “*Ben mütemadiyen İslâm bilimlerinin nasıl geliştiği ile ilgileniyorum. İslâm bilimlerinin umumiyetle üzerinde durulmamış bir tarafı, benim bile çok geç kaldığım bir yanı var... 800-1000 yıl devam etmiş yaratıcı bir medeniyetin hakkını ortaya koymaya çalışacağım...*” Sezgin bunun için de Arap-İslâm bilimler tarihiyle uğraştığı sıralarda dikkatini çeken, bu ilmî geleneğin gelişmesinde etkili olan unsurları şu şekilde sıralar:

1) İslâm’ın erken döneminde Araplar manevî uyanış havasına ve zaferlerden doğan güvenlerine paralel olarak güçlü bir bilgi susamışlığıyla doluydular; böylelikle öğrenmeye tutkun ve yabancı unsurları almaya hazır haldeydiler.

2) Bu şuuru yansıtan yeni din, bilimleri engellemediği gibi üstelik teşvik etti.

3) Emevî, Abbâsî hanedanları ve diğer devlet adamları bilimleri birçok yönden desteklediler.

4) Diğer dinlerin kültür taşıyıcılarına karşı, memleketlerinin fethedilmesi sonrasında Müslümanlar tarafından iyi davranıldı, değer verildi ve onların yeni topluma katılmasını sağladılar.

5) Daha hicrî birinci yüzyıldan itibaren İslâm toplumunda, Avrupa'nın Ortaçağ'da ve sonrasında malumu olmayan, eşi görülmedik, verimli bir öğretmen-öğrenci ilişkisi gelişti. Öğrenciler sadece kitaplardan değil, bunun yanı sıra doğrudan doğruya hocalar tarafından verilen dersler yoluyla bilgiler edindiler. Bu, öğrenme eylemini kolaylaştırıyor, böylece güvenilir bir bilginin garantisi oluyordu.

6) Doğa bilimleri ve felsefe, filoloji ve edebiyat başlangıçtan beri, teolojik değil, dünyevi bir anlayışla yapıldı ve sürdürüldü. Bilimlerle uğraşmak, sadece din adamları sınıfının imtiyazı değildi, bütün meslek gruplarına açıktı. Bu yüzdendir ki biyografik ve bibliyografik eserlerde Arap-İslâm kültür dairesinin çoğu bilim adamının baş adları meslek nitelermeleridir, terzi, ekmekçi, marangoz, demirci, deve sürücüsü ve saatçi gibi.

7) Daha 1./7. yüzyılda camilerde umuma açık ders faaliyeti başladı. 2./8. yüzyılda önemli filologlar, edebiyatçılar ve tarihçiler büyük camilerde kendi eğitim kürsülerine (usthuvâne) [sütun] sahiptiler. Bu eğitim-öğretimde derslerin ve tartışmaların nasıl olduğuna ilişkin bize ulaşan haberler yüksek bir akademik stile tanıklık etmektedirler. Bu büyük camiler, 5./11. yüzyılda devlet üniversiteleri kurulana kadar kendiliklerinden ilk üniversitelere dönüştüler.

8) Arap yazısının karakteri, Arapça'nın kolay ve hızlı yazılmasına imkân tanıyordu ve böylelikle kitaplar çok geniş bir yayılma alanı bulabildi (Sezgin, 2008; I, 169-170).

9) Hızlı ve köklü bir şekilde gelişen filoloji, bilginlere eserlerinin redaksiyonu ve yabancı dillerle olan ilişkileri için sağlam bir temel sağladı.

10) Yabancı terminolojilerin alınması ve benimsenmesi, tam tanımlama ve bilimsel kesinlik için bakış açısını keskinleştirdi, kendine özgü Arapça terminolojinin ve bilimsel dillerin oluşturulmasına götürdü. Burada özellikle Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'nin ve Huneyn bin İshâk (ö. 873)'in Beytül-Hikme'de tercüme edilen eserlerdeki kavramların Arapça'ya uyarlama işi ile özellikle meşgul olmaları ve bu çalışmalar sayesinde Arapça ilmî bir terminolojinin oluşmasına yol açmıştır. Bu terminoloji bilimin her alanında gerçekleşmiştir. Bugün bile hala Arapça tıp terminolojisinin, modern Latince tıp terminolojisine teslim olmaması bunun eseridir.

11) Kağıt: Yazılı aktarım, önce Hicret'in ilk yüzyılından beri iletlenen geleneksel papirus endüstrisi ile, daha sonra ise Çin'den alınan ve İslâm dünyasında yazı malzemesi olarak geniş bir yaygınlık kazanan kâğıdın üretimi için imalâthaneler kurulmasıyla da ciddi biçimde desteklendi (bk. Sezgin, 2008; 175 vd). Hicrî IV. yüzyılda daha iyi ve daha uzun süre kalıcı mürekkebin, bir tür karışım olan isden mamul demir palamutu mürekkebinin (karışımında bulunan öğeler: demir sülfatı, meşe palamutu ekstresi, gummi arabicum, arap zıncı ve su) geliştirilmesi siyah koyu bir yazıyı mümkün kıldı, böylece yazıların zaman içerisinde solmadan veya kahverengileşmeden daha uzun süreli kalıcılığı sağlandı.

12) Okur-Yazarlık: Müslümanlar ikinci yüzyılın ortalarında bin sayfalık bir gramer kitabı yazıyorlar. Üçüncü yüzyılın hemen hemen her alanında kreatif oluyorlar. İslâmiyet'in gelişimiyle insanlarda bilime karşı bir susama başlıyor. İslâm geldiğinde okuma yazma sayısı parmakla sayılacak kadar azdı. Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî (ö. 892-893) tüccar Mekke toplumunda bile okuma yazma bilenlerin 17 kişi olduğunu aktarır. Sezgin bunu "*Ben 65 yıllık araştırmalarım sonucunda şunu fark ettim; İslâm'da hicrî birinci yüzyılın sonlarına doğru okuma yazma oranı bütün dünyaya göre daha fazlaydı. Arap-İslâm bilimlerinin, Yunanca kitapların Arapça tercüme ve çalışmalarının İspanya dışı Avrupa'daki resepsiyon ve özümseme akımının ana hatları gösterildi. Bu süreç bizim bildiğimiz kadarıyla X. yüzyılın ikinci yarısında başladı ve yaklaşık 500 yıl sürdü. Avrupa'nın yaratıcı evresinin başlangıcı XVI. yüzyılın başlarında görünüyor ve burada bilimler tarihindeki önderlik rolü de yaklaşık bir yüzyıl sonra gerçekleşti...*" şeklinde ifade etmektedir (Sezgin, 2017; 168).

13) Kaynak zikretmede diğer kültür dünyalarında olduğundan daha çok gayret gösterme, Avrupa'da yaklaşık XVII. yüzyıla kadar kaynak anma kavramı yoktu ve bu süreç çok yavaş gelişti. Kaynakları sistemli bir şekilde vermek, geçmiş kuşakların emeklerini anmak prensibi İslâm kültür dünyasının karakteristik niteliklerinden biridir (Sezgin; 2017; 20-21).

14) Bilim tarihi yazarlığı: Bu konuda daha IX. yüzyıldan itibaren başta Tıp olmak üzere İslâm dünyasında zengin bir bilim tarihi yazarlığı geleneği oluşmuştur. Bu durum bilimin gelişimini, geldiği aşamayı ve o alandaki literatürü toplu halde görme imkânı sağlamıştır.

15) Tecrübe ile teori arasında bir denge kurma prensibi. Bu durumu açıklamak için Müslümanlar tecrübe ile teori arasındaki dengeye mizan dediklerini; “*Tecrübe ile teori, bir atın üzerindeki iki heybe gibidir. Bunlar birbirine denk olmazsa, yani biri diğerine ağır basarsa, o, atın sırtından düşebilir*” şeklinde açıklarlar. Sezgin, modern zamanlarda teori-uygulama dengesinin “İngiliz bilim damlarından Roger Bacon (XII. yüzyıl) ya da Francis Bacon (XVI. yüzyıl) tarafından ortaya konduğu” iddiasının bir safсата olduğunu söyler (Sezgin, 2008; I, 163-164).

16) Uzun süreli astronomik gözlem prensibi, buna bağlı olarak rasathanelerin icadı

17) Bilimin sadece kitaplardan değil, hocalardan da öğrenilmesi, buna bağlı olarak ilk üniversitelerin ortaya çıkması

18) Bilimin ve tedrisin büyük şehirlere bağlı kalmayarak, hemen hemen bütün İslâm dünyasına yayılıp küçük şehirlere kadar girmesi.

19) Adil tenkit prensibi Vazıh bir tekâmül kanunu düşüncesi konusunda Sezgin bilimlerin tekâmül kanununu nehir mecazı ile anlatıyor. Nehir küçük kaynaklardan beslenerek, yavaş yavaş çoğalır ve bir eğimden ovaya süratle akar ve ovada hem genişler hem de sürati azalır. Nehir daha sonra yeniden toplanır ve bir daha hız kazanır ve bu şekilde sürüp gider. Benzer şekilde, bilimler de farklı insanların elinden, farklı kültür dünyalarından geçerek yavaş yavaş gelişir ve bugünkü haline gelir. Argümanını güçlendirmek için Mes’ûdî (ö. 956) den şu çarpıcı alıntıyı yapar: “*Biz öncellerimizden daha geç bir çağda yaşıyorsak ve günlerimiz onlarınkinden daha yakına düşüyorsa da, amaçlarımız ve yazmak istediklerimiz onlardan geri değildir. Eğer onlar öncü olma şansına sahip idilerse, bizim de onlarca döşenen yolda ilerleme avantajımız vardır. Böylece biz onların bilgilerine ulaşıyor, düşüncelerine kavuşuyoruz. İlim zihniyetinde bulunması gereken özelliklerden biri de, bildiklerimizin ve bilme güçlerimizin sınırlı olmasından dolayı, hem bizden öncekilerde hem de bizde birçok hata bulunabilir. Arkadan gelenin kitabının, daha çok tecrübe birikimine, daha iyi araştırma ve yanlışlıklardan daha çok kaçınma imkânına sahiptir. İnsanlığın bilgi birikimi, değişmekte olan sosyal ve psikolojik şartlara göre oluştuğu için, bu birikimde hem doğru hem de yanlış unsurlar olabilir. Bundan dolayı, ilimler sahasında tamlık ve mutlaklık iddiasında bulunmak mümkün değildir. Ancak böylece bilimler sınırsız bir şekilde gelişebilir. Üretilen bilgilere yarı kutsallık statüsü vermek, hem analitik ve eleştirel düşünmenin zayıflamasına, hem de yeni bilgiler kazanma imkânlarının azalmasına sebep olur. Oysa, daha sonra gelen önce gelenin bulamadığını bulur. Bu gelişme sınırsız olarak devam eder. Allah ‘ber bilenden daha üstün bir bilen vardır’ diyor. Önceki nesilleri, onların kitaplarını büyük görme, geçmişini övme ve sonrakilerin kitapları daha çok faydalı, daha çok verimli olsa da, bunları küçümseme, insanların yaratılışında vardır.” (Sezgin; 2017, 107).*

20) Tenkidi düşünce konusunda da Sezgin “*elli süphe bir yakından evlâdır*” sözünün İslâm uygarlığına ait olduğunu belirtmiştir. Bu konuda İslâm dünyasında yazılmış olan “şukuk” ve “reddiye” literatürünün zenginliğine dikkat çeker. Ama tenkidin İslâm dünyasında hem metodu hem de adabı (ahlâkı) vardır. Latin Batı’da olduğu gibi itham ve küfürbazlık görülmez.

Sezgin, uzun yıllar batılı bilim adamları ve hocalar ile çalışması sırasında bu konuyla ilgili olarak da şunları söyler: “*İslâm dünyasındaki bilimsel gerilemeye dair Batıda üretilen yaklaşımların çoğu, İslâm dünyasındaki bilim taşıyan dinamiklerin etkisini tam olarak anlayabilmiş değildir.*” Bu yüzden Sezgin’in yukarıdaki açıklamaları ve örnekleri, İslâm’ın, gerilemenin veya Arap-İslâm kültüründe yaratıcı bilimsel faaliyetlerin duraksamasının ve sona ermesinin ana sebebi olamayacağı yönündeki kanaatini destekleme gayesini güdüyor. Ona göre, “*gelişme süreci bir kere kendi dinamiğini geliştirmiş ve uygun koşullar altında yolunu bulmuş ise din, bir kültür dairesinde bilimlerin ilerlemesini ciddi anlamda çok zor tebdit edebilir. Müslümanlar, ilimlere nasıl başlamış, nereye ulaşmışlar; ne tür bir çalışma, süreklilik, gerçek zühd, sabır göstermiş, selefin işlerine insafla yaklaşmışlardır; ilimlerin gelişim meselesinde nasıl bir açık anlayış ve hoşgörü sahibi olmuşlardır; kendine güvenleri, yaratılmışların sırrını öğrenmek için sadece insana dayanmaları; ecdadının diğer milletlere göre aynı katkısı olduğu halde, modern ilimlerin gelişimi karşısında içine düştükleri psikolojik buprandan bazılarına kurtarmak için selefin ahlakından güzel örnek, etkili, yararlı ibret nedir, tüm bunları öğrenmeleri gerekir. Ancak böyle yaparlarsa, İslâmî ilimlerin donuklaşma meselesini, kendi doğru tarihini araştırma ışığı altında gözlemlemiş olurlar*” (Sezgin, 2016; 119).

5. Müslüman Altın Çağının Sonu ve Gerilemenin Başlangıcı:

İslâm medeniyetinde biliminin gerilemesinin başlangıcı da en az gerilemenin kendisi kadar önemli bir tartışma konusudur. Batılı yaklaşımlar, genellikle gerilemeyi XI. asır veya XIII. asır gibi çok daha erken tarihlerde başlatma eğilimindedirler. Mesela; Fernand Braudel (ö. 1985) “*Duraklama ve Gerileme Devri ; XII-*

XVIII' olarak tanımladığı bu dönem için, "İslâm medeniyeti XII. asırda (1199 İbn-i Rüşd'ün ölümü) aniden kesintiye uğrar. Bilimsel ve maddi ilerleme, maddi hayatın gücü, XII. asrın ötesine geçmemektedir. Eski parlaklığına ve ürünlerine sahip olmasa da, var olmaya devam etmiştir. Gerilemenin ne zaman başladığı ise tartışmalıdır. Yaygın kabule göre belirleyici geri çekilme XIII. asrın sonunda başlamıştır." demektedir (bk. Braudel, 1996, 109).

Bu problemi Sezgin İstanbul Üniversitesi'nin açılışı vesilesiyle yaptığı konuşmada gündeme getirerek şunları söyler: "Oryantalistik çalışmaların oldukça erken bir zaman basamağında İslâm bilimlerinin miladi X. yüzyılda da altın çağını yaşadığı, XII. ve XIII. yüzyıllarda da duraklamaya, gerilemeğe başladığı fikri ileri sürüldü ki, bunun gerçekte hiç bir ilgisi yoktur. Araştırmaların çoğaldığı günümüzde kreativite'nin XV. yüzyılda çok yüksek bir düzeyde olduğunu görüyoruz: XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başlarında, Avrupa'nın bazı muhitlerinde dahi ziyade ekonomi ve endüstri alanlarında İslâm alemine nispetle bir gelişme görülmeye başladya bu genişleyip yaşlanan her devletin karşılaştığı zaman faktörününün komponentidir.." Diğer çalışmalarında da İslâm dünyasındaki ilmî hayatın XVI. yüzyılın ortasında yaratıcılık etkisini kaybetmeye başladığını ve XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla geçiş döneminde, az sayıdaki istisnalar bir yana, duraklamaya dönüşmenin kendini gösterdiğini söyler (Sezgin, 2017; 168). Bu döneme kadar nasıl ki bir zamanlar Mısırlılar, Babilliler, bir vakitler Yunanlılar bilime öncülük ederken, IX. asır ile XVII. asır arasında İslâm dünyası her konuda ilerdedir ve insanlığa rehberlik etmiştir. (Sezgin, 2017; 168).

Sezgin bu iddiasında yalnız değildir. Louis Gardet (ö. 1986) 1956'da sunduğu tebliğde benzer iddialar dile getirir: "Hicretin VII ve VIII. yüzyılları bir gerileme başlangıçları devresi değil, bir "sabitleşme" (fixation), geniş ansiklopedik sentezler, gelişkin el kitapları (manuel), hatta derlemeler (compilation) çağı olarak tansif etmektedir." Makalenin ilerleyen kısmında Gardet'in; "daha dört yüzyıl sürecek olan kemikleşme devresinin hakiki başlangıcı bu Hicret'in dokuzuncu (M. XVI) yüzyılın içine yerleştirilebilir. Şüphesiz bu devre içinde bazı yazar, ansiklopedist, şerhçi, başıyeci adları zikredilebilir. Fakat mesela çeşitli konularda yazmış olan bir Suyûtî'yi veya kelimada Davvânî'nin, Tlemsen'li Sanüsî'nin, Lakani veya Bacüri'nin donuk (fıje) el kitaplarını zikretmek, onların en mükemmel bir şekilde bu kemikleşmenin tanıkları olduklarını görmek için yeterlidir" ifadesi dikkat çekicidir.

Sezgin'in gündeme getirdiği bir diğer mühim nokta İslâm dünyasının doğusu ile batısı arasında önemli keşiflerin bir yönden bir yöne taşınmaması gibi sebepler de vardır. Burada örnek olarak astronomi ilmi açısından önemli bir olayı hatırlatmak gerekir. VIII. asırda Doğu'da Müslüman astrologlar, Batlamyus sistemini çökerten yeni teorilerine hazırlanırken; Batı'daki İslâm âlemi aynı sisteme karşı yeni teorilerini ortaya koymuşlar fakat bu teorileri karşı tarafa ulaşılamamıştır. Bunun yanında yeni teorilerin hepsi birkaç yıl içinde Batı dünyasına ulaşmış, onları sadece astronomi düşüncesinde değil felsefe ve fizik alanında da geliştirmiştir. İslâmî ilimler tarihi, donuklaşma aşaması öncesinde, hem deneye dayalı ilimlerde hem de felsefî ilimlerin tümünde, insanlık düşüncesinden yeni bir devrin gelişini müjdeleyen birçok büyük buluşlara şahitlik etmiştir.

Ancak Sezgin, İslâm dünyasının XIII. asırdan sonraki süreçte kendi içinde bilgi akışında bir kopukluk olduğuna dikkat çekmektedir. Doğu İslâm dünyası ile Batı İslâm dünyası arasında özellikle Haçlıların girmesi, parçalanmışlık ve mezhep çalışmalarının bu kopuklukta etkili olduğu anlaşılıyor. Tarihi şartlar, bu buluşların İslâmî âlemde mahalli kalmasını zorunlu kılmıştır. Diğer yandan bu buluşlar süratle yabancı çevreye taşınmakta, ilk aşamada taklit ve intihal şeklinde alınsa da meyvelerini vermiş, gittiği yerde alıcılarını ve uygulayıcılarını bulmuştur. Sezgin bunu heyecan ile dile getirir: "Ben şahsen Müslümanların katkısının çok büyük olduğuna inanıyorum. Ancak hakikatleri çarpıtılmamak için, yani hiçbir yalan, mübalağa katmamak için de daima kendimi kontrol etmeye çalışıyorum. Gerçekten Müslümanların yeri çok büyük..." (Sezgin, 2017).

Sezgin, İslâm ilim geleneğinde eser vermiş birçok âlimden ve bilginin en temel özelliklerinden bahsederken dört hususa vurgu yapmaktadır:

1) Emanete riayet ve seviyeli eleştiri. İslâm dünyasındaki bu bilimsel titizlik ve sadakatın Batı'da gözlenmediğini çeşitli örneklerle açıklarken, İslâm medeniyetinde eleştirinin bulunmadığı iddialarının da yersiz olduğunu söylemiştir.

2) Eleştiri: İslâm ilim geleneğinde seviyeli eleştirinin, şüphenin ve sorgulamanın var olduğunu, ancak zemmetmenin/kötülemenin pek bulunmadığını söyleyen ünlü ilimler tarihçisi "Elli şüphe bir yakinden evlâdır" sözünün İslâm uygarlığına ait olduğunu belirtti. İslâm dünyasında bu görüşe delil olabilecek pek çok eser

arasında, şüphesiz, meşhur hekim filozof Ebû Bekr er-Râzî (ö. 925)'nin Galen tıbbına yönelttiği ilmî tenkitleri içeren *eş-şukuk alâ Calinus (Galen Hakkında Şüpheler)* adlı eseri başta gelir (Kenan, 2003; 75).

3) Hoca: İslâm ilimlerinin en büyük, en yapıcı unsurlarından biri şuydu: Müslümanlar, ilimleri hocalardan öğreniyorlardı. **“Hoca”** vazgeçilmez bir vasıtaydı. Bakınız Avrupalılar X. yüzyılda Müslümanların kitaplarını tercüme etmeye başladılar, ancak tercümelerin pek çoğu zaten doğru değildi. Metinleri çoğu kez anlamadan tercüme ediyorlardı. Tercümeleri okuyanlar da konuları yarım yamalak anlama şansına sahiptiler. Ne zaman anlamaya başladılar: Hoca yetiştirip bu konuları hocalardan okumaya başlayınca. Bu da ancak XVI. yüzyılın sonu XVII. yüzyılın başlarında vuku buldu. Hocalardan öğrenme metodu İslâm ilimler tarihinde son derece önemlidir. Hoca merkezli bu eğitim-öğretimde intihal da çok zordur. Bundan dolayı İslâm medeniyetinde intihalin oranı çok azdır.

4) *Rivayet usulü*: tarih ilminde de uygulanmış ve yüksek seviyede ilmî bir tarih geliştirilmiş. Avrupalılar bu noktaları hâlâ anlayamadılar. Müslümanların da anladığı söylenemez. Sezgin, rivayet usulüne dair bu kanaatlerinin en güzel örneğini *Taberî Tefsiri*’nden müşahede edilebileceğini düşünmekteydi.

6. Duraklamanın Nedenleri:

Sezgin İslâm dünyasının XVI. yüzyıldan sonra duraklama içerisine girdiğini ve bunun sebebinin de ardı arkası kesilmeyen Haçlı Seferleri olduğunu söylemekte, bundan sonra İslâm dünyasında bilginin hemen bütün alanlarında bir duraklamanın söz konusu olduğunu, özgün çalışmaların pek üretilmemeye başladığını ifade etmektedir.

Sezgin, her nedense yaygın olarak dile getirilen Moğol istilasının İslâm medeniyeti üzerindeki olumsuz etkilerden bahsetmemektedir. Ayrıca, Haçlı seferleri, XII ve XIII. asırlarda İslâm dünyasını meşgul etti. Ancak Sezgin, bu sürece muhtemelen XIV-XV. asırlardaki Osmanlılara karşı yapılan seferleri ve Endülüs’e karşı gerçekleştirilen “reconquista” hareketini de Haçlı seferleri içine dâhil ederek, XII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar devam eden dört asırlık Avrupa saldırılarının İslâm dünyasını yordüğünü ve bilimsel olarak üretkenliğini bitirdiğini düşünmektedir. Nitekim kendisinin sık sık dile getirdiği: *“Haçlı Seferleri ile İslâm dünyasını yüzyıllarca tehdit eden Batılılar, ulaştıkları yerleri sadece askerî ve siyasî açıdan tahrip edip bölge halklarını katletmekle kalmamışlar, bazı dönemlerde gittikleri yerlerde belirli bölgelere yerleşmişlerdir”* ifadeleri bu gerçeği işaret etmektedir (Kenan, 2003; 75).

Haçlı seferlerinin İslâm dünyasına etkisi konusunda, modern Fransız tarihçisi Braudel de İslâm dünyasının duraklama ve gerileme sebebinin Haçlı Seferlerine bağlamaktadır. Fakat Braudel konuya farklı bir yönden yaklaşmakta, Haçlı Seferlerinden dolayı İslâm âleminin besleyici denizden uzak kaldığını, karalara kapandığını söylemektedir. Buradan şu noktaya varmak –doğruluğu tartışılabilir olsa da– mümkün: İslâm dünyası Haçlı Seferlerinden dolayı karalara kapanmak zorunda kalmış, açık denizlerden iyice uzak kalmış (XVI. yüzyıldan sonra denizciliğin gerilemesi sebebiyle), dış dünyayla da irtibatı kopmuş ve bunun neticesinde de dış kültür ve dünya ile olan serbest iletişim noktasını kaybetmiştir (Braudel, 1996; 110).

Sezgin’e göre: *“donuklaşmayı hazırlayan sebepler arasında mezhepsel ihtilaflar, Moğollar tarafından doğu İslâm âlemine yöneltilen şiddetli sıkıntılar, Hıristiyanların uzunca süren haçlı seferleri gibi dışarıdan giren çeşitli sebepler, rayında yürüyen ilmî gelişimin sürekliliğine olumsuz etkide bulunmuştur. Buna ilave olarak ilim ve âlimlerin himayesinin yok olması, kitapların yok edilmesi, âlimlerle üniversiteler arasında sürekli devam eden ilişkinin kesilmesi, İslâm âleminde önemli keşiflerin bir yönden bir yöne taşınmaması gibi sebepler de vardır”* (Sezgin, 2002; 301).

İslâm biliminin gerilemesi konusunda oryantalistlerin uzun yıllardır öne sürdükleri *“gerilemenin sebebinin bizat İslâm’ın kendisinden kaynaklandığı”* yönündeki özcü yaklaşıma karşı Sezgin, *“yüzyıllardan beri münakaşa ediyorlar. Benim şahsı inancımın göre bunun din ile ilgisi yok”* şeklinde cevap vermektedir. Sezgin’e göre, *“Gerileme meselesi, politik, jeopolitik ve iktisadi sebeplerden ötürü İslâm dünyası gerilemeye başlıyor. Ticaret yolları değişiyor ve İslâm dünyası çok genişlediği için bu yükü taşıyamıyor. Bu kadar genişleme olmasaydı sonuç ne olacağı belirsiz, ancak jeopolitik olarak kendilerine yeni bir dünya oluşturdular. Müslümanlar Avrupalılarla komşu olduklarında ellerindeki Hipokrat ve Galile gibi önemli şahsiyetlerin kitaplarını tanımalarına rağmen dünya görüşü ve bilgileri hep İslâm dünyasından geldi. İslâm dünyası ardullarının yollarını döşedi. Gayret ettiler ve geçtiler. Ama XIX yüzyıldan itibaren bu gayretlerle neden sebep birbirine karıştırıldı. Mübim olan Müslümanların nedenleri bulması. O hastalığı ancak öyle tedavi edebilirler. Bu henüz kimsede başlamadı”* (Sezgin, 2010).

Sezgin Osmanlıda bilim tartışmaları ile ilgili de Osmanlı'nın İslâm biliminin donmaya başladığı bir zemin ve zamanda ortaya çıktığına ve doğrudan İslâm biliminin gerilemesinden sorumlu tutulamayacağına dikkat çeker. Ayrıca her büyük ilmî geleneğin, kendi birikimini devam ettirecek bir başka geleneği yetiştirdiğini söyler. İslâm biliminin de bu anlamda Avrupa'yı yetiştirdiğini, İslâm biliminin varlığını Avrupa'da devam ettirdiğini vurgular.

Sonuç

Sezgin, İslâm bilimlerinin gerilemesini İspanya'nın Müslümanların elinden çıkması, Akdeniz hâkimiyetinin kaybedilmesi, Haçlı Seferleri ve Moğol İstilasası süreçleri ile ilişkilendirir. Tüm bunlara bağlı olarak bazı değişimler meydana gelmiştir. Mesela İslâm bilim ve tekniği İspanya yerine İtalya üzerinden Avrupa'ya yayılmaya başlamıştır. Haçlı seferleri ile Müslümanların bilim ve iktisadi hayatları hırpalanıyor fakat teknik üstünlüğü Avrupa'ya taşınıyordu. Doğunun da Moğol istilasına maruz kalması birçok kültür merkezinin yok olmasıyla sonuçlanmıştı. Müslümanların geliştirdiği denizcilik ve haritacılık bilimi İtalyanlar ve Portekizlere ulaşmış okyanus üzerinde birçok yer bu şekilde keşfedilmişti. İslâm dünyasını politik anlamda temsil eden Osmanlı Devleti, İran Safevi Devleti ve Hindistan'daki Moğol Devleti XVII. yüzyılda önderlik durumunu da kaybedince İslâm dünyasının uzun yüzyıllar boyu geliştirdiği **politik ve jeopolitik mahsullerin** Avrupalıların eline geçtiğini, onlar tarafından daha iyi faydalandığını düşünmektedir. Müslümanlar ise Batı'nın önceden bu yana hep böyle üstün olduğu zaafına kapılmışlardır.

Kaynakça

- Braudel, Fernand. *Uygarlıkların Grameri*, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1996.
- Classicisme et Déclin Culturel Dans l'Histoire de l'Islam. Actes du Symposium International d'Histoire de la Civilisation Musulmane Bordeaux, France, 25-29 Juin 1956, organisé par R. Brunschvig et G.E. von Grunebaum, Paris, 1957.
- Demirci, Mustafa. *Beytü'l-Hikme*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1996.
- Hoodbhoy, Parvez. *Islam and Science: Religious Orthodoxy and the Battle for Rationality*, Pakistan, Zed Books, 1992.
- Kenan, S. (2003). "İslâm Dünyasının Duraklama Sebepleri Üzerine Ünlü İlimler Tarihçisi Fuat Sezgin'i Dinlemek", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (4): 73-98.
- Klassizismus und Kulturverfall. Vorträge, eds. G.E. von Grunebaum und Willy Hartner, Frankfurt 1960.
- Kuvancı, C. (2019). "Fuat Sezgin'e Göre Müslümanların Bilimsel Başarılarının Arkaındaki Etkenler", *Bilimname*, XXXIX (3): 35-57.
- Meyerhof, M. (1931). *Science and Medicine, The Legacy of Islam*, eds. Sir Thomas Arnold and Alfred Guillaume (pp. 311-355-). Oxford: The Clarendon Press.
- Said, Edward W. *Şarkiyatçılık*, Çev.: Berna Ülner, İstanbul, Metis Yayınları, 2001.
- Saliba, George. *Al-Fikr al-Arabi al-Alami: Nashâatuhu Wa Ta'cauruhu*, Beirut, Balamand University Press, 1998.
- Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*, cilt: I, çev. Abdurrahman Aliy, İstanbul, Kültür A.Ş. Yayınları, 2008.
- Sezgin, Fuat. *İstanbul Üniversitesi Açılış Dersi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Sezgin, Fuat. *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, Haz.: Sefer Turan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017.
- Sezgin F. (2010). *Dini Yanlış Anlayanlar Yüzünden Bilim Gelişmiyor*, *Yeni Şafak Gazetesi*, [Online] Mevcut: <<https://www.yenisafak.com/yenisafakpazar/dini-yanlis-anlayanlar-yuzunden-bilim-gelismiyor-282382>>, [Erişim tarihi: 19.12.2019].
- Sezgin, M. F. (2002). "İslâm Medeniyetinin Donuklaşmasının Sebepleri Meselesi", Çev.: Dursun Hazer, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 2, s. 295-303.
- Toynbee, A. J. *A Study of History*, New York, Oxford University Press, 1965.